

Ο πόλεμος κατά του λογικού*

Οι ξυπνητοί έχουν ένα και τον ίδιο κόσμο
οι κοιμισμένοι ο καθένας το δικό του

Ηράκλειτος

Ο άνθρωπος είναι ζώο λογικό. Πάει να γίνει δηλαδή λογικό. Σε παλαιότερες κοινωνίες ήταν λιγότερο λογικός και πλατιές μάζες ακόμα και στις πιο προχωρημένες χώρες δεν φαίνονται να πολυχρηιάζονται λογικό. Η ψυχοφυσική σύσταση του ανθρώπου, οι συνθήκες του βιοπορισμού, η ανάγκη της προσαρμογής στη ρουτίνα, κάνουν αργινό το ξύπνημα. Από την άλλη μεριά η λογική είχε πάντα ισχυρούς και παμπόνηρους εχθρούς, που της έστησαν αδιάβατους φράχτες, ώστε χρειάστηκαν σκληρότατοι αγώνες στο γένος των ανθρώπων για να ιδεί κάπως ξάστερα τον κόσμο και τη ζωή του. Το θέμα είναι πλατύτατο. Δίνω σήμερα ένα φτωχικό σκίτσο για το νέο περιοδικό με τον πόθο να σταθεί πρωτοπόρο στον αγώνα για τη λογικότητα.

Για ν' αρχίσω με κάποιον ορισμό σημειώνω. Η ζωντανή κι άμεση αίσθηση του εαυτού μας είναι φλόγα στο στήθος και λάμψη στο κεφάλι. Το κορμί μας και τον κόσμο τα έχουμε σαν προέχταστ, του εγώ μας. Φώτα, χρώματα, ήχοι, μυρωδιές, η γη που πατούμε, κάμποι, βουνά, θάλασσες, το στερέωμα πάνω με τον ήλιο τη μέρα, με τ' άστρα τη νύχτα και πριν απ' αυτά η πολύβουη πολιτεία με τους όμοιούς μας και την κίνησή τους γύρω μας είναι σαν κομμάτι μας, σαν το φυσικό κι απαραίτητο για την ύπαρξή μας «περιέχον», όπως είπαν οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι.

* Το άρθρο του Χ. Θεοδωρίδη πρωτοδημοσιεύτηκε το 1954 στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, όταν ήταν νωπές ακόμη οι φρικαλεότητες του ναζισμού και του φασισμού. Ο συγγραφέας εξετάζει τις βασικές αρχές του ανθρωπολογισμού στην ιστορική τους διάσταση και καταδειχνει τον αντιδραστικό του χαρακτήρα. Οι φιλοσοφικές αυτές αντιλήψεις ήταν η θεωρητική βάση του φασισμού.

Σήμερα, που λόγω της όξυνσης της κρίσης στον καπιταλισμό παρατηρούνται πολλά φαινόμενα και εκδηλώσεις με ανθρωπολογικό χαρακτήρα, που επιχειρείται η αναβίωση ανθρωπολογικών φιλοσοφιών, το άρθρο του Χ. Θεοδωρίδη έχει ιδιαίτερη επικαιρότητα (Η Συντακτική Επιτροπή).

Μαζί έχουμε την ασάλευτη πίστη, πως αυτά είναι, όπως βλέπουμε κι όπως τα σκεφτόμαστε, πιστό καθρέφτισμα του εξωτερικού κόσμου στο νου μας. Νιώθουμε ακόμα πως μπορούμε την πλατιά και χιλιόχρωμη πραγματικότητα όχι μόνο να τη γνωρίσουμε παρά και να τη δουλέψουμε, να ωφεληθούμε από τα ωφέλιμα και ν' αποφύγουμε τα βλαβερά. Το βασικό αυτό αίσθημα, που προβάλλει σαν η ζωντανή πραγματικότητα με κέντρο τη νόσή μας, οι Φυσικοί της Ιωνίας, που το ένιωσαν ξεκάθαρα και σπαρταριστά μέσα στις βαθιές ζυμώσεις που έγιναν στα χρόνια τους, το είπαν με μιαν αιωνόβια από τότε λέξη, «λόγος». Ο λόγος, το λογικό, όπως λέμε εμείς με την τριμμένη λέξη, σημαίνει τη συνισταμένη όλης της ζωικής και νοητικής λειτουργίας. Δεν είναι η απλή νόηση, να σχηματίζουμε έννοιες, κρίσεις, να βγάζουμε συμπεράσματα, δηλαδή αιτιακές, διάμεσες γνώσεις, παρά ν' αδράχνουμε τα όντα και τα γεγονότα στην καθολική τους συνάρτηση και να ενεργούμε σκόπιμα μέσα σ' αυτή τη συνάρτηση. Η σκόπιμη ενέργεια είναι το κυριότερο μέσα σ' αυτή την κοσμική λειτουργία. Ο άνθρωπος δεν έχει μόνο την ικανότητα να γνωρίσει τον έξω κόσμο παρά και να ενεργήσει πάνω σ' αυτόν, να τον προσαρμόσει στις ανάγκες του, να τον αλλάξει με μια λέξη. Η ενέργεια αυτή κορυφώνεται στην επιστήμη, που είναι η λογική εφαρμοσμένη, και το πολύτιμο όργανο για την ανθρώπινη δράση. Μ' αυτή το ατομικό λογικό γίνεται καθολικό κι ασφαρίζει αιωνιότητα καθώς κληρονομιέται από γενιά σε γενιά.

Στην ενέργεια του λογικού η φύση δίνεται βουβή και παθητική. Η αντίσταση στυλώνεται άγρια κι επιθετική όταν το λογικό κι η επιστήμη καταπιάνονται με τα κοινωνικά προβλήματα. Όταν ζητεί αλλαγές, μεταρρυθμίσεις, δικαιώματα. Έχει τότε να παλέψει με συμφέροντα, με στερεωμένες καταστάσεις, με προλήψεις και νωθρότητα του κορμιού και του μυαλού. Ο αγώνας αυτός συνοψίζει την πνευματική ιστορία του ανθρώπου. Σε ορισμένες εποχές, καθορισμένες από γνωστές συνθήκες, ο άνθρωπος έφτασε σε ζωρότερη συνείδηση του εαυτού του. Ένωσε δυνατότερη λάμψη στο μυαλό και πιο ζεστή φλόγα στο στήθος. Το βήμα από ομαλό και βραδύ έγινε τρεχάλα και πήδημα. Ο απαραίτητος όρος και μαζί το κατάλληλο κλίμα για ν' ανθίσει το λογικό είναι η δημοκρατία. Τις εποχές αυτές μπορούμε να τις ονομάσουμε με κοινό όνομα διαφωτισμό. Ο Καντ έδωσε έναν όμορφον ορισμό του διαφωτισμού. Διαφωτισμός είναι να ξεπεράσει ο άνθρωπος την από δική του ευθύνη ανηλικότητα. Διαφωτισμός δηλαδή είναι μια εκπολιτιστική και διανοητική κίνηση, που πάει ν' αντικαταστήσει τις δοξασίες που στηρίζονται πάνω σε θρησκευτικές και πολιτικές αυθεντίες με τέτοιες, που γεννιούνται από την ενέργεια του ανθρώπινου λογικού και που έχουν αντοχή στη σύμφωνα με το λογικό κριτική του κάθε ατόμου.

Τρεις είναι οι χαρακτηριστικοί σταθμοί του διαφωτισμού, το ιωνικό ξύπνημα στην πρώτη πριν από το Χριστό χιλιετηρίδα, που κορυφώνεται στην ακμή της

Αθήνας προς το τέλος του 5ου αιώνα, η Αναγέννηση ύστερα από τη νάρκη του μεσαίωνα που με βήματα κάποτε αργινά, κάποτε πιο γοργά τραβάει στη μεγάλη ζύμωση του 18ου αιώνα, τέλος το βαθύ όργωμα που γίνεται στις μέρες μας από αφορμή τους μεγάλους ιμπεριαλιστικούς πολέμους του 20ού αιώνα.

Κι οι τρεις έχουν κοινά γνωρίσματα: δημοκρατία, πίστη στο λογικό, φυσική επιστήμη, στοργική ματιά στην ανθρωπότητα, απαίτηση για όμοια μεταχείριση όλων, ισότητα κι ανεξαρτησία. Κοινή επίσης είναι η πολεμική από την πλευρά που βλέπει από τις καινούργιες ιδέες κι αξιώσεις να πειράζονται τα προνόμιά της, η άνεση και η κυρίαρχη θέση πάνω στους άλλους. Όλοι αυτοί για υπεύθυνο του κακού κι αποδιοπομπαίο έχουν το λογικό.

Οι Έλληνες στην ακμή τους, τους τρεις πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο αιώνες, λάτρεψαν το λογικό. Ο περίφημος Εφέσιος, ο Ηράκλειτος, δίδαξε με το αποσφραγιστικό του ήθος πως αυστηροί λογικοί κανόνες ρυθμίζουν τα πάντα. Οι άνθρωποι όμως δεν το καταλαβαίνουν κι ζούνε σαν ο καθένας να έχει δική του διάνοηση. Κι ύστερα από το θρίαμβο του δήμου μετά τα Μηδικά ο μεγάλος σοφιστής Πρωταγόρας διαλάλησε την κυριαρχία του ανθρώπινου λογικού. «Μέτρον πάντων άνθρωπος». Όλα τα πράγματα καθορίζονται από τον άνθρωπο. Πραγματική υπόσταση έχουν όσα βλέπει κι όσα πιάνει. Τα λεγόμενα αόρατα, υπερφυσικά κι ακατανόητα δεν υπάρχουν. Είναι μια από τις μεγάλες υπηρεσίες των Ελλήνων, η εμπιστοσύνη στο λογικό. Οι ίδιοι πίστεψαν και την πίστη τους τη μετάδωσαν πέρα από το μεσαίωνα στο νέο κόσμο.

Οι αντίπαλοι σ' όλη τη διαδρομή είναι αμέτρητοι. Οι εχθροί της δημοκρατίας είναι φανεροί ή κρυφοί εχθροί του λογικού και της επιστήμης. Η αριστοκρατία, το ιερατείο, ποιητές όπως ο Αλκαίος, ο Πίνδαρος παν να το διασύρουν. Η μυστική θρησκεία, οι Πυθαγόρειοι, ο Παρμενίδης, ο Εμπεδοκλής αυτό έχουν στόχο στην προαθηναϊκή εποχή. Στην ακμή της Αθήνας ο Σωκράτης με το «εν οίδα ότι ουδέν οίδα» και με το «γνώθι σαυτόν» ζητά να εξευτελίσει το λογικό, την ανθρώπινη γνώση γενικά. Φανερά κι απερίφραστα καταδικάζει τη φυσική επιστήμη. Μετά τη συμφορά του Πελοποννησιακού πολέμου και τον τραυματισμό του δήμου οι εχθροί περισσεύουν και σηκώνουν προκλητικότερα το κεφάλι. Ο αριστοκράτης Πλάτων τ' ανθρώπινα προβλήματα τα μεταθέτει κάπου πέρα στον υπερουράνιο τόπο, στο βασίλειο των ιδεών. Η καταφρόνια του στα αισθητά και στη φυσική επιστήμη δεν ξέρει όριο. Όλες οι μυστικές τάσεις που ολόένα φουντώνουν, από τον Πλάτωνα ως την πλατωνική ενόραση, είναι απόπειρες κατά του λογικού. Μα ο ελληνικός λόγος, ο γεννήτορας της φιλοσοφίας και της επιστήμης, κρατάει κάποια μυστική να πούμε αίγλη κι όταν ακόμα με τον αφανισμό της δημοκρατίας και την αλλαγή στη σύσταση του αρχαίου κόσμου τα φώτα θάμπωσαν. Ξένοι που μπήκαν στην ελληνική παιδεία, θρησκείες που προβάλλουν στον ελληνορωμαϊκό κόσμο,

έχουν να λογαριασθούν μ' αυτόν. Ένας εύκολος τρόπος είναι να τον αφομοιώσουν, να τον κάνουν δικό τους. Ο λόγος, ακούμε να λένε, δεν είναι ανακάλυψη ελληνική. Είναι η σοφία του δικού τους θεού, το πνεύμα που έμπνευσε τα ιερά τους βιβλία. Στη Σοφία του Σολομώντα, που γράφτηκε λίγα χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού, είναι η σοφία του θεού που ξέρει και διδάσκει τα κρυφά και τα φανερά. Ο περίφημος εβραίος φιλόσοφος της Αλεξάνδρειας Φίλων, που έζησε στα χρόνια του Χριστού, έδωσε στην έννοια του λόγου την παραλλαγή, που έγινε αποφασιστική για τα κατοπινά χρόνια. Ο λόγος είναι η ανώτατη θείκη δύναμη, ένα είδος δεύτερος θεός: «ο λόγος δε του Θεού υπεράνω παντός εστί του κόσμου και πρεσβύτατος και γενικώτατος των όσων γέγονε» και μαζί ο τόπος όπου έχουν την έδρα τους οι πλατωνικές ιδέες, πρόσωπο που μεσάζει ανάμεσα στο θεό και τον κόσμο. Απ' εδώ ο δρόμος φέρνει στη θεοποίησή του, στο Λόγο με κεφαλαίο: «Εν αρχή ην ο Λόγος και ο Λόγος ην προς τον Θεόν». Η Παρθένος τίχτει τον «προαιώνιον Λόγον». Κάτι που σημαίνει την αχρήστευση ή αχρηστία του ελληνικού λόγου. Μήπως η νέα θρησκεία δεν απόδειξε μωρία τη σοφία αυτού του κόσμου; Δηλαδή την ελληνική επιστήμη, όπως έγραψε ο Παύλος.

Ο μεσαίωνας αδιαφόρησε για την κοσμική σοφία. Συγκαταβατικός όμως σ' ένα σημείο μίλησε για «φυσικό φως», χαρισμένο από το θεό για να πορεύεται ο άνθρωπος στην επίγεια ζωή, ακόμα και για να βρίσκει μερικές αλήθειες. Οι ανώτερες όμως φανερώνονται μονάχα με την αποκάλυψη, με το «υπερφυσικό φως». Αν το παρακάνει όμως ο άνθρωπος, αν θελήσει να ερευνήσει τις ανώτερες αυτές αλήθειες με το φυσικό φως, με το φτωχό λογικό του, ξεγλιστράει στο ρασιοναλισμό, που στη γλώσσα των θεολόγων σημαίνει κάτι κακό, σκεπασμένη κακοδοξία είτε και αθεΐα.

Στους πρώτους αιώνες των νέων χρόνων οι δυο αντιλήψεις πάλεψαν με προοδευτική ενίσχυση της εμπιστοσύνης στο λογικό. Οι συνθήκες πάλι είναι οι ίδιες. Βιοτεχνία, εμπόριο, θαλασσινά ταξίδια, μια καινούργια τάξη που ανεβαίνει κι εννοεί να κάνει χρήση του λογικού. Πρωτοστατούν αυτή τη φορά οι φυσικές επιστήμες. Αρχίζοντας η ζύμωση με μιαν ισχνή γραμμή, σαν διάθεση στα πρώτα χρόνια, μέσα στην ακμή των ιταλικών πόλεων, προχωρεί με τις αγγλικές επαναστάσεις του 17ου αιώνα και φτάνει το 18ο αιώνα σ' εκρηχτική ένταση που ανατρέπει το παλιό «καθεστώς». Ποτές δε μίλησαν περισσότερο για το λογικό, για τη raison, όσο στη Γαλλία των προεπαναστατικών χρόνων. Τη φαντάστηκαν σαν καμιά ελληνική θεότητα, καμιά Αθηνά, που θα έστηνε στα πόδια το νέο κόσμο και θα οργάνωνε τη δίκαιη κοινωνία. Οι φιλοσοφικοί εκπρόσωποι είναι εδώ, παλαιότερα ο Bacon, ο Gassendi, ο Descartes, ο Spinoza, ο Locke, και πάνω στη βράση οι Voltaiere, Montesquieu, Rousseau, οι εγκυκλοπαιδιστές, ο Diderot, ο Helvétius, ο Holbach κι ολόκληρος συναγεμός. Οι πρόσφατες απόψεις μας παρουσιάζουν το Hegel σαν να

συγκεφαλαιώνει το συμπέρασμα από τη μεγάλη ζύμωση, όταν υποστηρίζει πως το λογικό, ο λόγος είτε η ιδέα κάνει την ουσία του κόσμου, της υλικής και της πνευματικής ζωής. «Ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό κι ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό». Έχουμε εμπρός μας την έννοια του παλλογισμού, που τον σκίτισαρε 24 αιώνες πριν ο Ηράκλειτος.

Αυτά δεν είναι παιχνίδι με λέξεις ούτε λόγοι επιδειχτικοί. Καθρεφτίζουν αντιθέσεις κοινωνικές και πάλη για υλικά αγαθά. Είναι η απαίτηση το λογικό να κανονίσει το πολίτευμα, τις νομικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Γι' αυτό η μεγάλη αντίδραση στις ιδέες που σκόρπισε η γαλλική επανάσταση. Ενώ λοιπόν για το Μέττερνιχ, την Ιερή Συμμαχία και την Τετραπλή οι ιδέες αυτές είναι «δημαγωγική ραδιουργία» είτε η Χάρυβδη που πάει να καταπιεί την κανονισμένη από το θεό κοινωνική τάξη –και σαν τέτοια χαρακτήρισαν και το κήρυγμα της ελληνικής ανεξαρτησίας– κι οι οπαδοί τους εξοντώνονται με τη φωτιά και το τσεκούρι, φάλαγγες θεωρητικοί από βήματα συνεδρίων, από τις στήλες των εφημερίδων, από έδρες πανεπιστημίων, από τους άμβωνες κινητοποιούνται κατά του λογικού, του διεστραμμένου οργάνου που γεννοβόλησε τις ολέθριες εκείνες αντιλήψεις. Σ' όλο το 19ο αιώνα κι ως τις μέρες μας έγινε πολύμορφη κι αδιάκοπη προσπάθεια να κλονίσουν το κύρος του λογικού, να μηδαμηνίσουν, όπως είπαν, την αξία του.

Την κίνηση αυτή, που είναι χαρακτηριστική για την πιο πρόσφατη πνευματική ζωή, θα την παρακολουθήσω, στις γενικότατες πάντα γραμμές, σχετικά με τη Γερμανία, τη χώρα που δεν κατόρθωσε ως το κατώφλι του 20ού αιώνα να κάμει την αστική της επανάσταση και γι' αυτό η αντίδραση προβάλλει σ' αυτή ζωηρότερη και με τυπικότερη μορφή.

Λίγα χρόνια ύστερα από τη Συνθήκη της Βιέννης, ενώ βαριά κάθοταν στο στήθος της Ευρώπης ο Μέττερνιχ κι η Ιερή Συμμαχία, το 1819, φάνηκε το σύγγραμμα του νέου τότε Σοπενχάουερ «Ο κόσμος σα βούληση και παράσταση», που υποστήριζε πως ο κόσμος στην ουσία του είναι βούληση. Η γνώση του κόσμου, η λογική γνώση περιορίζεται μονάχα στις παραστάσεις, σε κάτι επιφανειακό. Με την καθαυτό πραγματικότητα μας φέρνει σ' επαφή μονάχα η βούληση. Αυτή είναι «το εσώτατο, ο πυρήνας στον καθένα και στο σύνολο». Οι φυσικές δυνάμεις, αγέρας, θύελλες, κοσμική έλξη, χημική συγγένεια κλπ. καθώς και ψυχικές ορμές αγάπη, μίσος, θυμός κλπ. είναι βούληση. Επίσης το κορμί μας είναι «αντικειμένωση» της βούλησης.

Η παγκόσμια βούληση ξυπνάει στον άνθρωπο θολά και σκοτεινά σαν τυφλή βούληση, που απλώνεται σαν ορμή σε απεριόριστες ορέξεις, σ' ένα ανήσυχο όνειρο. Η τέτοια βούληση είναι χωρίς νόημα και γεμάτη πόνο. Κι επειδή αυτή βαστάει από την κοσμική βούληση, όλος ο κόσμος είναι χωρίς νόημα, μια κωμικοτραγωδία. Περιγράφει τη μηδαμινότητα της ύπαρξης με τόνους που θυμίζουν τον ορισμό της

ζωής από την εξιστανσιαλική φιλοσοφία του καιρού μας. Εκστρατεύει κατά του Λάιμπνιτς γιατί τον κόσμο μας τον έβρισκε για τον καλύτερο απ' όσους μπορούσαν να γίνουν και με περισσότερη ορμή κατά του Χέγκελ γιατί έβρισκε νόημα στον κόσμο, στις ανθρώπινες πράξεις και στην ιστορία.

Στο βάθος ήταν εκστρατεία κατά του λογικού και πέρα απ' αυτό είχε στόχο τη γαλλική επανάσταση. Το βιβλίο δεν προσέχτηκε για πολύ καιρό, η πρώτη έκδοση πωλήθηκε με την οκά, γιατί ο αστικός κόσμος είχε ακόμα διάθεση για πάλη, για να ξαναπάρει τα δικαιώματα, που τα είχε κερδίσει με την επανάσταση και του τα είχε αφαιρέσει η παλινόρθωση. Μα ύστερα από τη σκληρή αποτυχία των επαναστάσεων του 1848 και τον τρόπο που σκόρπισε η εργατική εξέγερση του Παρισιού, ο Σοπενχάουερ έγινε ο ηγετικός φιλόσοφος της εποχής. Η διδασκαλία για τη βούληση κι ο αγνωστικισμός του, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο της ιστορίας, ήταν καλδέχτος από τους συντηρητικούς κι ο πεσσιμισμός του και το κήρυγμα για το βυθισμό στη νιρβάνα ερχόταν σαν ανακούφιση στους πληγωμένους από την αποτυχία. Η επίδρασή του πήρε διεθνική έκταση.

Τη βούληση ο Νίτσε την πλάτυνε σε βούληση για δύναμη είτε για εξουσία κυριολεκτικότερα. Η Γερμανία του καιρού ήταν δυνατή. Οι γερμανικές μεραρχίες και το γερμανικό πυροβολικό είχαν τσακίσει με σύντομη διαδικασία την ως τότε επίφοβη δύναμη της Γαλλίας στο πρόσωπο του στρατού του Ναπολέοντα Γ'. Ο Νίτσε 24 χρόνων τότε ένωσε κάτι σαν αποκάλυψη, τη βούληση για ζωή κι εξουσία στα συντάγματα που βιάδιζαν για την επίθεση. «Τότε ένωσε βαθύτατα», όπως γράφει από αναμνήσεις της η αδελφή του, «πως η δυνατότατη κι ανώτατη βούληση για ζωή δε φανερώνεται σε μια μίζερη πάλη για ύπαρξη παρά σα βούληση γι' αγώνα, σα βούληση για δύναμη και παραδύναμη». Ήταν γοητευμένος από το μπισμαρικό ράιχ γιατί περίμενε «πάνω σ' αυτή τη δύναμη να σπάσει και εξαφανιστεί κάτι, που το μισούμε σαν τον καθαυτό εχθρό κάθε βαθύτερης φιλοσοφίας κι ιδέας για τέχνη, μια παθολογική κατάσταση, που κάνει την ουσία του Γερμανού να βασανίζεται ιδιαίτερα από τη γαλλική επανάσταση» κι εδώ... δεν θέλω να μιλήσω για το μεγάλο πλήθος, που το πάθος εκείνο το λέγει «λιμπεραλισμό». Ο Νίτσε είναι γιος κι εγγονός προτεσταντών παπάδων και βαφτίστηκε στην αντιπάθεια του σπιτιού του για προοδευτικές ιδέες όπως το παθαίνουν μερικοί πληβείοι και μικροαστοί που είναι βασιλικότεροι του βασιλιά. Με το πάθος όμως κατά του λιμπεραλισμού συνδυάζει, όπως γίνεται συχνά σε παρόμοιους στοχαστές του 19ου και του δικού μας αιώνα, μια δόση ρωμαντικής κριτικής του καπιταλισμού. Σαν υπόκρουση έρχονται, σε τόνο μάλιστα που φτάνει στο διαπασών του φανφαρονισμού, επιθέσεις κατά της αστικής κοινωνίας για την απαιδευσία και την απειροκαλία της. Αυτό δίνει την επίφαση προοδευτικότητας που δεσμεύει πολλούς αναγνώστες. Ο Νίτσε μεταρρυθμιστής, ο Νίτσε επαναστάτης. Αναποδογυρίζει τις αξίες, *Umwertung aller Werte!*

Συνθήματα που βρήκαν ξεγελαστική κι επικίνδυνη απήχηση κι έξω από τη Γερμανία, ακόμα σ' ένα Τόμας Μαν κι ένα Μπέρναρ Σω, ως και στη φτωχή μας Ελλάδα του 1900.

Μα η κριτική αυτή είναι από την ανάποδη. Γιατί το κράτος δεν ήταν αρκετά αυταρχικό, γιατί άφηνε περιθώριο για λαϊκά δικαιώματα. «Γίνετε σκληροί, αδέρφια μου, γίνετε σκληροί», λέγει ο Ζαρατούστρας. Για τον ίδιο λόγο ο Νίτσε αντιπάθησε το μπισμαρκικό ράιχ, που κρατούσε προσχήματα συνταγματισμού από φόβο για την επίκριση των δυτικών.

Ο Νίτσε δεν είναι αγνωστικιστής στην ερμηνεία της ιστορίας. Πάει να την εξηγήσει με συγκρίσεις και παραλληλισμούς, που σε υπερβολή έφερε τον ερμηνευτικόν αυτό τρόπο ο Osvald Spengler με απαραγνώριστη επίδρασή του, ώστε να περνάει για μαθητής του. Αλλ' ενώ άλλος εχθρός του λιμπεραλισμού και μαζί κριτικός του αστισμού, ο Καρλάυλ σαν δείγμα για μίμηση πήρε το μεσαίωνα με την υποθετική γαλήνη του και την πιο υποθετική πατρική σχέση γαιοκτήμονα και δουλοπάροικου, ο Νίτσε, κλασικός φιλόλογος, έχει για πρότυπο την ελληνική αρχαιότητα. Το πρώτο που μας πληροφορεί είναι πως οι αρχαίοι ήταν τόσο μεγάλοι γιατί είχαν δούλους. Εμείς στεκόμαστε τόσο χαμηλά γιατί δεν έχουμε. «Είναι», λέγει, «μερικοί που ισχυρίζονται πως η αρχαιότητα καταστράφηκε από το σύστημα της δουλείας. Το βέβαιο είναι πως εμείς θα καταστραφούμε γιατί μας λείπουν οι δούλοι». Ο χωρισμός του ελληνικού σε διονυσιακό κι απολλώνιο γίνεται με το σκοπό να δοθεί κυρίαρχη θέση στο διονυσιακό, που αντιπροσωπεύει το άλογο, τις παράφορες ενστικτιακές δυνάμεις, αντίθετα στο απολλώνιο, που είναι το ψύχραιμο, το νηφάλιο και λογικό. Η αντίθεση, ανύπαρκτη στην πραγματικότητα, έχει τη σφραγίδα των παρόμοιων χωρισμών, της δυαρχίας, καλή για τους παπαγάλους, που στα τέτοια νομίζουν πως βρήκαν κάτι μεγάλο και μαζί τον εαυτό τους μεγάλο.

Μια χτυπητή φράση του νεαρού Νίτσε φανερώνει το λόγο της αποστροφής του στο νεότερο πολιτισμό, ιδιαίτερα στη δημοκρατία: «Στα νέα χρόνια δεν είναι ο λατρευτής της τέχνης παρά ο σκλάβος που ορίζει τις γενικές παραστάσεις... Τέτοια φαντασιοκοπήματα όπως αξίωμα του ανθρώπου, αξίωμα της εργασίας, είναι μίζερα παράγωγα της σκλαβιάς, που κρύβει την ίδια από τον ίδιο τον εαυτό της»). Με μια χοντροκομμένη παρεξήγηση ρίχνεται του Σωκράτη, που τον παίρνει για πρώτο ιδεολόγο της δημοκρατίας και του πληθεισμού. Η θέση του περιφημου Αθηναίου ήταν η ίδια με τη δική του, του πληθειού που τρέχει πίσω από τους αριστοκράτες. Τα βάζει με ασυμμάζευτη εμπάθεια με το γερασμένο Ντάβιντ Φρίντριχ Στράους, το συγγραφέα του Βίου του Χριστού, σαν τον τύπο του φιλελεύθερου γραμματογαλασμένου φιλισταίου κι αποθεώνει το Σοπενχάουερ και το Βάγκνερ, σαν τους αντιπροσώπους της φιλοσοφικής και της καλλιτεχνικής μεγαλοφυΐας, που δίνουν τέλος το νόημα στην ιστορία της ανθρωπότητας. Ολοφάνερα ο Νίτσε τραβάει σε μια φι-

λοσοφία που νάναι στήριγμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Όμοιος σ' αυτό με το Σοπνχάουερ αργεί ν' αναγνωριστεί. Γύρω όμως στα 1890 και πέρα γίνεται ο αναγνωρισμένος φιλόσοφος του ιμπεριαλισμού κι η επίδρασή του περισσότερο απ' εκείνου απλώνεται πολύ πέρα από τα σύνορα της πατρίδας του.

Ο πεσσιμισμός κι η τάση για φυγή που σκόρπισε ύστερα από το 1848 ο Σοπνχάουερ είχε για συνέπεια την παθητικότητα και την αδιαφορία, που ευκόλυναν τη νίκη του Μπίσμαρκ στην εσωτερική πολιτική, η διδασκαλία του Νίτσε έρχονταν σε βοήθεια για τ' αντιλαϊκά μέτρα και την κυβέρνηση με τη γροθιά του σιδερένιου αρχικαγκελάριου κάπου δυο δεκαετίες. Μένει κανείς στοχαστικός, όταν σκεφτεί πόσοι πόνοι, εξευτελισμοί, πιέσεις ψυχών, διαστροφή νεότητας σκεπάζονται κάτω από τις δυο τελευταίες λεξούλες. Ο Μπίσμαρκ όμως είχε απογοητεύσει πολλούς κι από τους πρώτους το Νίτσε με την υπολογιστικά συγκρατημένη εξωτερική πολιτική του. Το 1888 τον Μπίσμαρκ τον παραμέρισε ο Γουλιέλμος Β' μ' έκδηλη διάθεση αντιπροσωπευτική του επεχτατικού ιμπεριαλισμού. Ο Νίτσε ευχαριστημένος γράφει στην αδελφή του: «Ο νέος αυτοκράτοράς μας μου αρέσει όλο και περισσότερο. Η βούληση για δύναμη σαν αρχή θα του είναι κατανοητή».

Η φιλοσοφία της βούλησης, που άρχισε με το Σέλλινγκ, μάλιστα της τελευταίας φόρμας, είχε σκοπό ν' αρνηθεί τη δυνατότητα να γνωρίσουμε με το λογικό την αντικειμενική πραγματικότητα που η φύση της είναι ολότελα άλογη, ριζικά ανορθόλογη, ιρρασιονέλ. Από την αντίληψη αυτή ξεκινάει η αντίθεση στη λογική γνώση κι ο ισχυρισμός να την αντικαταστήσουμε με την ενόραση, την ιντουισιόν. Αυτή μονάχα είναι ικανή να εμβαθύνει στην ιρρασιοναλιστική φύση της πραγματικότητας. Ο Σέλλινγκ ήθελε να ταυτίσει την ιντουισιόν με τη χριστιανική αποκάλυψη. Σε μια νέα γενεά όμως κορεσμένη από θρησκευτικότητα και γυρισμένη στην πράξη μίλησε περισσότερο η σκοτεινή και τυφλή βουλητικότητα του Σοπνχάουερ. Ο Νίτσε προχωρώντας πιο πέρα κήρυξε τον αθεϊστικό ιντουισιονισμό, που ήταν ακόμα πιο βολικός να μαντρίσει τους κλονισμένους, που ο αριθμός τους μεγάλωνε με τη ραγδαία μηχανικοποίηση της Γερμανίας. Η φαντασιοκοπία δίνει κι εδώ την εντύπωση επαναστατισμού. Μα η κριτική πάλι γίνεται από τη δεξιά πλευρά. Το κήρυγμα του Ζαρατούστρα δεν είναι απόλυτη άρνηση του θεού. Υπήρχε θεός κάποτε και για μεγάλο διάστημα. Μα τώρα, δηλαδή στις μέρες του Νίτσε, ο θεός πέθανε. Την τάξη που είχε ορίσει στον κόσμο θα τη συνεχίσουν άλλες δυνάμεις. Στην ίδια έννοια γίνεται η εκμετάλλευση της δαρβινικής θεωρίας. Στην πάλη που είναι φυσικός νόμος θα κερδίσει η δυνατότερη φυλή, η γερμανική, και μέσα σ' αυτή τα δυνατότερα ζώα, το «ξανθό χτήνος». Η παρατήρηση πως ο Νίτσε κοντούλης, αδύνατος, αρρωστιαρής από νέος ένιωθε νοσταλγία για δύναμη κι εξουσία δεν αλλάζει την υπόθεση στην ουσία της...

Πρωτού στερεωθεί η φήμη του Νίτσε, το 1868, φάνηκε το έργο ενός απόμα-

χου αξιωματικού, του Έντουαρντ Χάρτμαν «Η φιλοσοφία του ασύνειδου». Ήταν μια σύνθεση του Χέγκελ και του Σοπενχάουερ και φαίνονταν να βαστάει από το γερμανικό ιδεαλισμό. Στην ουσία ήταν φρεσκάρισμα της παμβουλητικής θεωρίας του Σοπενχάουερ. Στηρίζονταν στη θολή κι ανεξέλεγκτη έννοια του ασύνειδου, που ψυχολόγοι και φυσιολόγοι την είχαν βάλει εκείνο τον καιρό σε πληθωρική κυκλοφορία. Μα το ασύνειδο του Χάρτμαν ήταν άλλη ονομασία για τη βούληση. Περνούσε όπως εκείνη για ουσία του κόσμου και φανερώονταν σα συνείδηση στον άνθρωπο. Το ασύνειδο φτιάχνει στο άτομο τη συνείδηση σαν ψυχή του οργανισμού. Όσο ψηλότερα και τελειότερα ξετυλίγεται η συνείδηση στη διάρκεια της κοσμικής λειτουργίας, τόσο περισσότερο πλησιάζει στην αντίληψη, πως κάθε βούληση οδηγεί στη δυστυχία και πως μονάχα η απαρνησιά μας φέρνει στην μπορετή ευτυχία, που είναι η λύτρωση από τον πόνο.

Προς το τέλος του αιώνα η αντιλογική τάση πήρε οριστικότερη μορφή, την πιο συστηματική, αν μπορούμε να μιλήσουμε για σύστημα σε μια διανοητική ιδιοσυγκρασία που αντιπαθεί το σύστημα, στον ιρρασιοναλισμό του Μπερξόν. Είναι η πιο μαλακή, συμπαθητική στο σύνολο, η λιγότερο να πούμε ερεθιστική μορφή. Το έργο παίρνει την έχταση κάπου σαράντα χρόνων με αραιούς σταθμούς από τ' Άμεσα δεδομένα της συνείδησης, 1889, ως τις Δυο πηγές, 1933. Στη φιλοσοφία αυτή που επιβλήθηκε στις πριν από τους ιμπεριαλιστικούς πολέμους δεκαετίες έχουμε την κρίση και την οριστική καταδίκη του λογικού. Βασικό στην αντίληψη του Μπερξόν είναι ο χωρισμός της ζωικής ενέργειας σε λογικό και σ' ένστιχτο. Το πρώτο το λέει νόηση, το δεύτερο ενόραση. Η εργασία με το λογικό και το πόρισμά της η επιστήμη είναι όργανα της ζωής, μέσα για τη δράση μας και για την ενέργεια πάνω στα πράγματα. Η προσπάθεια λοιπόν που έκανε ως τώρα ο άνθρωπος να νιώσει τον κόσμο και τη ζωή με το λογικό, με ξεκομμένες έννοιες, με κρίσεις και συλλογισμούς, ήταν παρεξήγηση και μάταιος κόπος. Για να νιώσουμε τη βαθύτερη ουσία του κόσμου έχουμε άλλο μέσο, την ενόραση. Αυτή μας δίνει την απόλυτη γνώση, φτάνει στο απόλυτο, μπαίνει μέσα στα πράγματα, ενώ το λογικό κι η επιστήμη γυρίζουν γύρω σ' αυτά, τα εξηγούν με εκείνο που δεν είναι.

Στη Γερμανία ιρρασιοναλιστές είναι μια σειρά λογοτέχνες και στοχαστές, όπως ο Ρατενάου, ο Κάυζελιγκ, ο Γκέοργκ Σίμμελ. Εδώ ανήκει η συναισθηματική κατανόηση, ιδιαίτερα στην ιστορία, του Ντίλταϊ.

Την σοδιάν αυτή ολόκληρου αιώνα την περιμάζεψε και προσαρμοσε στις ορέξεις του ο εθνικοσοσιαλισμός. Η λογική είναι η αντιπάθειά του γιατί αυτό που επιδίωκε δεν μπορούσε να στηριχθεί με το λογικό. Εξωτερικά φανερώνεται αυτό με τη μεγάλη τιμή στο Νίτσε, που τον ανακήρυξε γενάρχη του, στον άγριο εθνικιστή Λα Γκάρντε (1827-1891) και στο Χιούστον Τσάμπερλαιν, τον προσηλυτισμένο στην παγγερμανική ιδεολογία άγγλον αριστοκράτη, που στο τέλος του αιώνα, το 1899,

δημοσίευσε ένα δίτομο έργο αποθεωτικό της γερμανικής ράτσας, με τον τίτλο «Τα θεμέλια του 19ου αιώνα», που το 1940 είχε την 26η έκδοση.

Παράλληλα πηγαίνει η αντίθεση στο Χέγκελ. Οι θεωρητικοί του εθνικοσοσιαλισμού απελαύνουν από το βασίλειό τους το μεγάλο μεταφυσικό επειδή είναι ορθολογιστής, πιστεύει στην πρόοδο, την κοσμική πραγματικότητα τη θεωρεί λογική, μάλιστα σαν εξέλιξη του νου, που φέρνει στη λογικά οργανωμένη πολιτεία και στην ελευθερία του ατόμου. Ηγέτες είναι εδώ στην πρώτη γραμμή ο ίδιος ο Χίτλερ και το άλλο σημαντικό στέλεχος, ο καθαυτό θεωρητικός του εθνικοσοσιαλισμού Άλφρεντ Ρόζεμπεργκ, ο Alfred Bäumler, που αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους Νάτσι έγινε καθηγητής της πολιτικής αγωγής στο Βερολίνο κι ο λιγότερο γνωστός, ίσως όμως πιο πηγαίος, Ernst Krieck. Αυτοί φώναξαν κοφτά και προκλητικά εκείνο που οι άλλοι το 'λεγαν με μισό στόμα. Τι σημασία μπορεί να έχει αυτό το αχαμνό πράμα, που λέγεται λογικό, μπροστά στην τεράστια βουλητική κι επιταχτική ορμή, στις υποσυνείδητες δυνάμεις, τις παρορμήσεις της φυλής και του αίματος, που κάνουν τον καθαυτό άνθρωπο. Το λογικό μαστόρεψε νόμους, θεσμούς, συτνάγματα μαζί με τις μιζέριες γι' ανθρωπότητα κι ανθρωπισμό και δικαιώματα. Αυτά όλα είναι απαράδεχτα για τον αφεντάνθρωπο και τον αφεντολάο, που η γνησιότερη έκφρασή του είναι ο γερμανός.

Η στάση των Νάτσι απέναντι στον Χέγκελ είναι αποφασιστικά εχθρική. Ο Ρόζεμπεργκ το λέγει χωρίς περιστροφές. Η σχέση του με το Μαρξ κάνει τον Χέγκελ απαράδεχτο και τον εθνικοσοσιαλισμό μιαν ιδεολογία που τον πολεμάει. Μα υπάρχουν εσωτερικότερες αφορμές, η λογική υφή της εγγελιανής φιλοσοφίας, η αντίληψη για τη λογικότητα του κόσμου, για την εξέλιξη, ιδιαίτερα όμως η ιδέα για το κράτος δικαίου. Η απόκρουση του εγγελιανισμού πλαταίνει σ' όλο το γερμανικό ιδεαλισμό, γιατί στη βάση είναι ορθολογικός και κρατάει βόχα από το γαλλικό λιμπεραλισμό. Ο Μπόιμλερ στον εναρκτήριό του έβαλε για μιαν από τις υποχρεώσεις την πολεμική κατά του ιδεαλισμού. Στο παλαιότερό του έργο για το Νίτσε υπογράμμιζε πως η επίθεσή του κατά του Στράους στόχον είχε το Χέγκελ. Με γερό ένστιχτο ο συγγραφέας του Ζαρατούστρα, λέγει, ένιωθε πως ο εγγελιανισμός είναι ιδεολογία του αστισμού παλιάς φόρμας, πως αυτός, το αδελφάκι του Διαφωτισμού, εξουσίασε τον μπισμαρικό και το γουλιελμικό αιώνα και μαζί μ' εκείνους αφανίστηκε στην μπόρα του πολέμου. Η ιστορία πρέπει να κατανοηθεί στο αληθινό της νόημα κι η ιστορία της φιλοσοφίας να ξαναγραφεί με διαφορετικό πνεύμα. Ότι ήταν αυστηρά λογικό σ' αυτή να στιγματιστεί σαν άχρηστο και βλαβερό. Πρωταίτιος του κακού είναι ο Ντεκάρτ, που έκανε επιστημονική τη φιλοσοφία και πήρε στο λαιμό του ολόκληρη σειρά από δυτικοευρωπαίους λόγιους ως και το Χέγκελ και τους ιδεαλιστές της Γερμανίας. Η τέτοια άποψη πνίγει το βαθύ ανθρώπινο, την αδέσμευτη φυλετική ορμή. Ο Χέγκελ είναι το κορύφωμα όλων

των επικίνδυνων προσπαθειών του φονιά της ζωής ρασιοναλισμού, κορύφωμα της αντιγερμανικής φιλοσοφίας. Αυτά ερχόνταν να μας σφυρίσει ο Frang Röhm μ' ένα βιβλίο του με την επιγραφή «Αντικαρτεσιανισμός» και υπότιτλο «γερμανική φιλοσοφία σε αντίσταση», που η νατσοιστική προπαγάνδα μας το κουβάλησε στις θολές χειμερινές μέρες της κατοχής ως τη Θεσσαλονίκη.

Στρογγυλά και χωρίς συμμαζεμό το λέγει ο Κρικ. Αντίς φιλοσοφία χρειαζόμαστε ανθρωπολογία, από νατσοιστικό εννοείται ζυμάρι. «Η φυλετο-λαϊκο-πολιτική ανθρωπολογία παίρνει τη θέση της στο μεταξύ πεθαμένης φιλοσοφίας». Τη θέση της λογικής και της γνωσιοθεωρίας, που ήταν ως τότε βασική φιλοσοφική επιστήμη, θα την πάρει η βιολογία κι η ανθρωπολογία, έννοιες δηλαδή που σηκώνουν πολύ νερό και πολλή δημαγωγία. Ρυθμιστική και των δυο είναι η «φυλή» και το «αίμα», που ορίζουν και κατευθύνουν τις πράξεις των λαών. Κι όπου αυτά δεν επαρκούν μπαίνει η απόφαση του Φύρερ.

Ο δρόμος στο μύθο μένει ορθάνοιχτος. Ο Χίτλερ κι ο Ρόζενμπεργκ πολέμησαν την επιστήμη για να βάλουν στη θέση της το μύθο, ιδιαίτερα για την ερμηνεία της ιστορίας. Ο Μπόιμλερ πήγε να συναντήσει τον αρχιπαραμυθά, τον Ελβερό Γιώχαν Γιάκομπ Μάχοφεν (1815-1887), που είχε διδάξει πως για την ερμηνεία και την κατανόηση των μνημείων της ανθρώπινης ιστορίας έχουν ιδιαίτερη αξία ο μύθος και το σύμβολο. Ο μύθος είναι η έκφραση αντιλήψεων, θεσμών, γεγονότων περασμένων καιρών. Γεννήθηκε τον καιρό που «η ζωή των λαών δεν είχε ακόμα ξεκλίνει από την αρμονία με τη φύση». «Μοιράζονται μ' αυτή εκείνη την ασύνειδη νομοτέλεια που λείπει από τα έργα της νόησης». «Έχει την ιδιαίτερη αυτή αξία που είναι ελεύθερος από την αυθαιρεσία της νόησης». Ο μύθος είναι η εξήγηση του συμβόλου. Από το σύμβολο μιλάει η βαθύτερη κι ολοκληρωμένη ψυχή των περασμένων γενεών. Κι η φιλολογία του παραλογισμού συνεχίζεται. Ο Ρόζενμπεργκ τον εφάρμοσε στην πράξη, σ' ένα από τα καταπληχτικότερα ντοκουμέντα που φάνηκαν από καταβολής ανθρώπου, στο «Μύθο του Εικοστού Αιώνα».

Οι καρποί είναι γνωστοί. Οι παλαιότεροι κατακτητές υπότασσαν τους λαούς για να τους εκμεταλλευθούν. Κάτι τέτοιο μελετούσαν κι οι παλαιότεροι παγγερμανιστές και πιο πέρα τον εκγερμανισμό, όπως τόκαναν οι πρόγονοί τους στην Αυστρία και την Πρωσσία, που άλλοτε ήταν χώρες σλαβικές. Ο Χιτλερισμός θέλει να τους κάνει ολότελα σκλάβους ή καλύτερα να τους εξοντώσει για να μην ασχημίζουν τη γη.

Παγκόσμια ιστορία δεν υπάρχει. Ο Χίτλερ κι ο Ρόζενμπεργκ προφέρουν με σαρκασμό τη λέξη ανθρωπότητα κι αποκορούν την έννοια μιας ενιαίας παγκόσμιας ιστορίας. Για τους χιτλεροφασιστές αν υπάρχει ιστορία, αυτή είναι μόνο της «ανώτερης ράτσας». Οι άλλοι λαοί είναι φορτηγά ζώα είτε προσφέρουν στο γερμανικό ράιχ την υπηρεσία με την ανάμιξή τους να φέρουν σε αποσύνθεση τους αντίπαλους της Γερμανίας λαούς.

Είναι ολότελα διαφορετική η εξέλιξη του γερμανικού λαού. Ο Ρόζενμπεργκ καταφέρεται κατά του Μπαχόφεν, που δίδαξε πως η ανθρωπότητα πέρασε ένα σταθμό μητρικού δίκαιου. Το γερμανικό κράτος δεν βαστάει από το μητρικό δίκαιο παρά από το «σύνδεσμο ανδρών». Θέλουν επίσης να ξεγράψουν την έννοια έθνος. Σε μια συνομιλία με το Rauschning ο Χίτλερ λέγει: «Το “έθνος” είναι πολιτική έκφραση της δημοκρατίας και του λιμπεραλισμού. Πρέπει να ξεφορτωθούμε αυτή την ψεύτικη αντίληψη και στη θέση της να βάλουμε την αντίληψη της φυλής, που δεν είναι ακόμη φθαρμένη».

Η έννοια πρόοδος ή εξέλιξη χτυπιέται. Μέσα στη διαλεχτή «ράτσα» δεν υπάρχει αλλαγή. Τίποτε δε γίνεται μοιραία, σα βλάβηση και μαρασμός, όπως διδάξε ο Σπένγκλερ. Όλα καθορίζονται από τη θέληση εξαιρετικών προσώπων, που στην κορυφή τους στέκεται ο Φύρερ.

Η έννοια της ισότητας είναι από τις πιο αντιπαθητικές. Πώς μπορώ να έχω για ίσο μου, λένουν, ένα γιατί έχει μούτρο ανθρώπου. Και ρίχνονται με αγανάχτηση του Χέγκελ που έγραψε: «ο άνθρωπος περνά γι' άνθρωπος επειδή είναι άνθρωπος όχι επειδή είναι εβραίος, καθολικός, διμαρτυρούμενος, γερμανός, ιταλός κλπ. Η άποψη αυτή έχει μέγιστη σπουδαιότητα».

Δεν προχωρώ στις θεωρίες πολιτείας, δίκαιου, πολέμου, ανθρωπίνης αξίας. Οι λαοί τις δοκίμασαν στη σάρκα τους. Ποτές ο άνθρωπος δεν είχε φτάσει σε τέτοιο παραλογισμό και τέτοια βαρβαρότητα.

Βγαίνοντας από τα σκοτάδια των πολέμων, δεχόμαστε κύμα καταφοράς κατά του λογικού, την εξιστανσιαλική φιλοσοφία με τις διάφορες αποχρώσεις της. Ο ναζισμός ήταν παραλογισμός του πεζοδρόμιου, της παράτας και της σηκωμένης γροθιάς, ο εξιστανσιαλισμός είναι του γραφείου, της πιο ραφιναρισμένης λογικής που αμαρτάνει στη λογική.

Μα κι απ' άλλες πλευρές ξεχύνονται τα κύματα. Ολόκληρη η πολιτική κι ο αντίλαλός της η λογοτεχνία στην πλειονότητα είναι έγκλημα καθοσίωσης στην ιερότητα του Λόγου.

Λ. Ρόρρος, Σύνθεση με κανατάκι χιώτικο, 1967

Η έννοια του μηδέν στη διαλεκτική διανόηση*

Ανακοίνωση στο Φιλοσοφικό Συνέδριο της Αθήνας

Το συνέδριο. Παίρνοντας αυτή τη θέση μπρος στους αντιπρόσωπους της σύγχρονης διανόησης έχω το γαλήνιο αίσθημα, που βλέπω να γίνεται πραγματικότητα μια παλιά μου επιθυμία.¹

Ήδη στο Συνέδριο της Πράγας, το 1934, περισσότερο στην ιστορική συνάντηση του Παρισιού, το 1937, για το Συνέδριο Ντεκάρτ,² ένωσα το παράπονο, πώς ένας παγκόσμιος θεσμός, όπως τα Φιλοσοφικά Συνέδρια, δε σκέφτηκε, στην πάνω από τριάντα χρόνια ζωή του, την Αθήνα, την πατρίδα της φιλοσοφίας.

Η Γενική Συνέλευση του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας,³ που συνεδρίασε στην Ακαδημία των Βρυξελλών, ανταποκρίθηκε σ' αυτή τη δικαιολογημένη απαίτηση της Ελλάδας. Οι Ολλανδοί συναδέλφοι μάλιστα είχαν τη γενναιοφροσύνη να παραχωρήσουν σ' εμάς το 1955, που είχε οριστεί αρχικά για τη χώρα τους.

Εμείς κι οι αρχαίοι. Στις χώρες παλιού πολιτισμού συνηθίζουν ν' αρχίζουν από τους «προγόνους». Όμως εγώ παρακαλώ τους αγαπητούς μας ξένους να ενδιαφερθούν πριν απ' όλα για την καινούργια Ελλάδα, για την ολόθερμη ζωή της σημερινής Αθήνας και για το ιδρωκόπημα ενός λαού, που, μέσα στις πιο σκληρές δοκιμασίες, αγωνίζεται ν' ανοίξει δρόμο προς το φως.

Σ' αυτό το μεταξύ γύρω από το συνέδριό μας φτερουγίζουν οι μνήμες από τα περασμένα. «Κεραμεικόν, αγοράν, δικαστήρια, την καλήν ακρόπολιν, τας σεμνάς θεάς, τα μυστήρια, την γειτνιώσαν Σαλαμίνα, τα στενά, την Ψυττάλειαν, τον Μαραθώνα, όλην εν ταις Αθήναις την Ελλάδα, την Ιωνίαν, τας Κυκλάδας πάσας», όπως έγραφε ο Μένανδρος στη φίλη του Γλυκέρα με φράσεις γοητευτικές, χωρίς όμως να τους λείπει κάποια σκιά επιγονισμού.⁴

Χάδια γλυκά μας έρχονται από την Ακαδημία, από το Λύκειο και περισσότερο από τον Κήπο,⁵ που αγωνιζόμαστε κι εμείς εδώ, παράλληλα μ' εξαίρετους συνα-

* Επιθεώρηση Τέχνης, τχ. 5, Μάιος 1955, σ. 360-365.

δέλφους στις δυο Ευρώπες, τώρα και στις Ενωμένες Πολιτείες, ν' αποκαταστήσουν με την αληθινή σημασία και να φέρουμε στο φως τον ασύγκριτο ανθρωπισμό του.

Αρχές του διαλόγου και της διαλεκτικής. Οι μνήμες αυτές μας επιτρέπουν να νιώσουμε πιο ξεκάθαρα τις συνθήκες, που έκαναν να γεννηθούν οι δυο πραγματικότητες, που αποτελούν το θέμα του Συμπόσιού μας. Διάλογος και διαλεκτική ανάβλισαν από την πλούσια και σπαρταριστή ζωή, που πλημμύρισε κάποτε αυτόν τον τόπο. Είναι, μαζί με τόσα άλλα αξιοθαύμαστα, τέκνα της δημοκρατίας, των ελεύθερων αναζητήσεων και των αγώνων για περισσότερο φως και για βαθύτερο πασπάτευμα της αλήθειας. Απ' αυτά που μας χάρισε η αυθεντική Ελλάδα, από το ιωνικό πρωτοξυπνημα ως τον Πελοποννησιακό πόλεμο, αφού γιόρτασε την ολόγεμη ακμή της στη μεγάλη δημοκρατία της Αττικής. Όποιος έχει κάποια οικειότητα μ' αυτά καταλαβαίνει τη φυσική κι αυθόρμητη γέννησή τους.

Είναι οι έρευνες και συζητήσεις για το κοσμικό πρόβλημα, από τους σοφούς της Ιωνίας, ύστερα για το πολιτικοκοινωνικό από τους σοφιστές, η ορμή για μάθηση και ξεκαθάρισμα των εννοιών, που τους γέννησαν.⁶ Αυτούς συνεχίζει ο Σωκράτης με τις ομιλίες του στις παλαιστές, στην αγορά, στα τραπεζιτικά καταστήματα, κάτω από τον «αμφιλαφή πλάτανον» στις όχθες του Ιλισσού.⁷ Είναι ακόμη οι συζητήσεις στην εκκλησία, οι αγώνες στα δικαστήρια κι η καλλιτεχνική μετουσίωσή τους στο θέατρο.

Ο διάλογος. Ο πλατωνικός διάλογος βαστάει απ' όλα αυτά και περισσότερο από τον Ευριπίδη και τον Αριστοφάνη. Είναι πολύ γνωστό πως ο φιλόσοφος φιλοδόξησε στα νιάτα του να γράψει τραγωδίες. Απ' αυτό ο συνδυασμός του σοβαρού και του ευτράπελου. Στους διαλόγους ξαναζούνε πρόσωπα και σκηνές από την παλαιότερη, τη νοσταλγική Αθήνα, που θα τις ζήλευε ο εξοχότερος δραματικός ή μυθιστοριογράφος.

Δεμένος με το πρόσωπο του Πλάτωνα ο διάλογος είναι απ' αυτά που έγιναν μια φορά, *das Einmalige*, για να μεταχειριστώ μιαν έκφραση της Βαδικής Σχολής.⁸ Στην ξετελειωμένη του μορφή γεννήθηκε με τον Πλάτωνα και πέθανε πριν απ' αυτόν, γιατί τα γερωνικά του έργα δεν είναι πια διάλογοι. Ο πλουτισμός σε γνώσεις κι η ανάγκη γι' αμεσότερη έκφραση άλλαξαν τα γούστα κι έδειξαν πως το πλαίσιο του διαλόγου ήταν στενόχωρο και στο τέλος ενοχλητικό. Η προσπάθεια του νέου Αριστοτέλη να μιμηθεί το δάσκαλό του δεν πέτυχε κι ο Σταγειρίτης στ' Αχροαματικά του⁹ προχώρησε αποφασιστικά στη συνεχόμενη έκθεση, αυτό που το είχε κάνει σχεδόν ο Πλάτων γράφοντας τον Τίμαιο και τους Νόμους. Κάθε άλλη απόπειρα στ' αρχαία όσο και στα νέα χρόνια να γράψουν φιλοσοφία σε διάλογο είχε την ίδια τύχη.

Έτσι οι διάλογοι του Πλάτωνα μένουν αμίμητα υποδείγματα στο είδος τους

και μερικοί, όπως ο Πρωταγόρας, ο Φαίδρος, η Πρώτη Πολιτεία και πάνω απ' όλους το Συμπόσιο, είναι έργα τέχνης άφταστα. Αυτό το αναγνωρίζουν όσοι είναι προικισμένοι με κάποιο αισθητήριο για το ωραίο, μ' όλες τις επιφυλάξεις που μπορεί να έχουν για τις ιδέες του και για το αποτέλεσμα από την επίδρασή του καθώς γενικότερα του Πλατωνισμού.

Η διαλεκτική. Η δεύτερη έννοια, η διαλεκτική, ήταν κι εξακολουθεί να είναι μπερδεμένη – αυτό δεν πρέπει να διστάσουμε να τ' ομολογήσουμε – κι έδωσε αφορμή σε συζητήσεις, που δεν έκλεισαν ακόμα.

Ο Πλάτων με τη διαλεκτική εννοούσε πρώτα τις απλές λογικές πράξεις, το ξεχώρισμα των αντικείμενων ή των εννοιών σε γένη και είδη, «το κατά γένη διαίρεισθαι» όπως γράφει στο Σοφιστή (253 d) ή όπως το διασαφηνίζει ο Ξενοφών, πως διαλεκτική είπαν τη συνήθεια να μαζεύονται, να εξετάζουν μαζί τα πράγματα και να τα χωρίζουν σε γένη: «έφη δε και το διαλέγεσθαι ονομασθήναι εκ του συνιόντας κοινή βουλευέσθαι διαλέγοντας κατά γένη τα πράγματα» (Απομνημονεύματα IV 2, 12). (Το ρήμα διαλέγεσθαι με την έννοια του διαλέγω στην νεοελληνική, ξεχωρίζω, προτιμώ.)

Ο Πλάτων εννοούσε ακόμα με τη διαλεκτική το να ζητάει κανείς το σωστό μ' ερωτήσεις κι απαντήσεις. Αυτόν, λέγει, που ξέρει να ρωτά και ν' απαντά δεν τον έχεις για διαλεκτικό; «Τον δε ερωτάν και αποκρίνεσθαι επιστάμενον άλλο τι συκαλεις ή διαλεκτικόν;» (Κρατύλος 390 c)

Σ' ανώτερη να πούμε και πιο ελκυστική για τον Πλάτωνα έννοια διαλεκτική είναι η μεταφυσική η ίδια, το να γυρεύει κανείς το ον, το καθαυτό ον, αυτό που μένει πάντα το ίδιο. Είναι δηλαδή η θεωρία των ιδεών: «την γαρ περί το ον και το όντως και το κατά ταυτόν αεί πεφυκός» (Φίληβος 58 α).¹⁰ Αυτή είναι η ανώτατη γνώση, η «αληθέστατη γνώση, το ανώτατο σκαλοπάτι στην ανθρώπινη διάνοηση, το πιο ταιριαστό έργο στο σοφό» σύμφωνα με τον πυθαγορικό ορισμό του σοφού (Διογένης Λαέρτιος I 12).¹¹

Σύμφωνα με άλλη αντίληψη, πιο ξαπλωμένη σήμερα, η διαλεκτική βρίσκεται σε στενή σχέση με το γίνεσθαι, με την κίνηση κι αλλαγή. Διαλεκτικοί σ' αυτή την έννοια, μάλιστα οι πρώτοι, ήταν αδιαφιλονίκητα οι ιώνες φυσικοί, αφού πίστευαν πως όλα στον κόσμο βαστούνε από την αλλαγή μιας πρωταρχικής ουσίας, από το νερό, το ακαθόριστο, τον αγέρα, τη φωτιά. Για πιο χαρακτηριστικός αντιπρόσωπος αυτού του διανοητικού τρόπου περνάει ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος, όσο κι αν κάποιοι μιας ζωής δεν μπόρεσαν να με πείσουν για την ορθότητα της ερμηνείας που συνήθισαν να δίνουν στα περίφημα αποσπάσματά του.

Σ' αυτή την έννοια πήρε τη διαλεκτική ο Hegel, σα δημιουργική κίνηση της «ιδέας», ενώ ο διαλεκτικός υλισμός, ξαναγυρνώντας με κάποιο τρόπο στην ηρα-

κλειτική άποψη, τη διαλεκτική κίνηση την πήρε σαν ιδιότητα της φύσης και τον κόσμο των εννοιών μας σαν καθρέφτισμα στο νου της ροής κι αλλαγής που γίνεται στον εξωτερικό κόσμο.

Λογική και διαλεκτική. Συζήτησαν στις μέρες μας πολύ για τη σχέση ανάμεσα στη λογική και στη διαλεκτική. Η λογική, μας λεν, σαν τυπική είναι στατική, δεν ξετυλίγεται, δεν ζει, μας αρπάζει από το γίνεσθαι. Ο νέος διανοητικός τρόπος, η διαλεκτική, μπορεί ν' αδιαφορήσει για τη λογική. Η άποψη αυτή, η εχθρική για τη λογική, είναι ιστορικά καθορισμένη. Πάνω στη λογική βαραίνει ακόμα η προκατάληψη της Αναγέννησης για τη σχολαστική φιλοσοφία και για την αριστοτελική επιστήμη, που κέντρο της ήταν η τυπική λογική. Κι η μάθηση αυτή είχε μείνει άγονη, όσο κι αν καλλιεργήθηκε αιώνες.

Στην πραγματικότητα λογική και διαλεκτική είναι διανοητικές ενέργειες, που διαφέρουν μόνο στο πλάτος. Διαλεκτική είναι λογική εφαρμοσμένη στην εξωτερική πραγματικότητα άμα την κοιτάξουμε στην κίνηση και στην αλλαγή της. Σ' αυτή την έννοια η διαλεκτική είναι τόσο παλιά όσο κι η φιλοσοφία. Γεννήθηκε με το ιωνικό ζύπνημα και με την προσπάθεια να καταλάβουν τα πράγματα στη ροή τους. Η ασιατική διανόηση, η ευρωπαϊκή πρααλλαγή της, η θεολογία, κι ο μοντερνισμός της, η ιδεαλιστική μεταφυσική των νέων χρόνων, δεν είναι διαλεκτικές, γιατί τον κόσμο τον αντικρίζουν στατικά, τον έχουν γι' ακίνητο κι ανάλλαγο. Το ίδιο κι η διανόηση του Παρμενίδη, του Σωκράτη και του Πλάτωνα είναι λίγο διαλεκτικές, γιατί παίρνουν για βάση την ιδέα είτε το ον το αμετάβλητο και πάντα το ίδιο: «αεί κατά ταυτά ωσαύτως έχοντος».

Λογική και διαλεκτική στη γενική έννοια είναι ενέργειες καθολικές κοινές σ' όλους τους ανθρώπους, όπως το *bon sens* του Descartes.¹² Ο βαθμός της ανάπτυξής τους βαστάει από τις συνθήκες της κάθε εποχής. Το λογικό μας είναι σα μύλος που αλέθει ό,τι εμείς βάλουμε μέσα του.¹³

Η αρχαία κι η νέα μεταφυσική. Από αυτό βαστάει η διαφορά στη σκέψη και στην ενέργεια των αρχαίων και των νεότερων, ιδιαίτερα ανάμεσα στην αρχαία και τη νέα μεταφυσική. Στο σημείο αυτό, στη σχέση αρχαίας και νέας μεταφυσικής, έχουμε μια χτυπητή διαφορά, που την παρατήρησαν από καιρό και που θέλησαν να την εξηγήσουν με το ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν θρησκευτικό δόγμα σταθερά καθορισμένο. Είναι βέβαιο, πως η νέα μεταφυσική κινήθηκε μέσα στο πλαίσιο της χριστιανικής εικόνας του κόσμου. Απ' αυτή εξουσιάστηκε και για ευγενικότερη υποχρέωσή της πήρε να την αποκαταστήσει κάθε φορά που αυτή πήγαινε να κλονιστεί. Μπορούμε μάλιστα να πούμε, πως για μεγάλος φιλόσοφος πέρασε όποιος την αποκατάσταση αυτή την έκανε τεχνικότερα.

Το σημείο αυτό η νέα μεταφυσική το έχει κοινό με τη σχολαστική φιλοσοφία. Δε θα περάσω για υπερβολικός, αν υποστηρίξω πως σε πολλά χτυπητά σημεία ζούμε ακόμα σωστό μεσαιώνα. Αυτό άλλοτε, ακόμα στα νιάτα μου, είχε υποτιμητικό νόημα. Σήμερα μπορεί να περάσει για έπαινος. Ο Θωμισμός διαλαλεί ξεκάθαρα και θαρρετά το γύρισμα στο μεσαιώνα. «Sancti Thomea sapientiam restituitis et quam latissime propagetis». ¹⁴ Οι «Λογικές Έρευνες» ¹⁵ του Husserl αρχίζουν με πολεμική εναντίον στην Αναγέννηση και με προσπάθεια για παλινόρθωση της σχολαστικής φιλοσοφίας. Οι πρόδρομοί του, Bolzano, Brentano, ζούσαν σε σχολαστική ατμόσφαιρα και το ξαναγύρισμα πέρ' από τον Καντ το είχαν για πράξη άγια.

Η έννοια του μηδέν. Ουσιαστικό σημείο της χριστιανικής εικόνας του κόσμου είναι η δημιουργία από το τίποτε, εκ του μηδενός, ex nihilo. Χαρακτηριστικό σ' αυτή η έννοια ανύπαρχτο, το μηδέν, το nihilum, το Néanti, το Nichts.

Για τους αρχαίους Έλληνες το μηδέν, η απόλυτη ανυπαρξία, ήταν κάτι άγνωστο και ακατανόητο. Λέγοντας «ουδέν» είτε «μηδέν» είτε «μη ον» εννοούσαν το κενό, τον άδειο χώρο, το vacuum. Και το κενό υπήρχε όπως κάθε άλλη πραγματικότητα. Ένα πολύ γνωστό απόσπασμα του Δημόκριτου λέγει, πως το μηδέν υπάρχει, όπως και τα σώματα: «μη μάλλον το δεν ή το μηδέν είναι» (Diels, 55 B 156). ¹⁶ Το μη ον είναι έννοια μονάχα, νοητικό κατασκευάσμα.

Ο κόσμος αιώνιος. Για τον αρχαίο Έλληνα ο κόσμος είναι αιώνιος, αίδιος, όπως έλεγαν, βγάζοντας τη λέξη από το αεί (αντί αείδιος). Ο κόσμος ήταν από μιας αρχής και θα εξακολουθεί να είναι. Βουνά και θάλασσες, δέντρα, αγρίμια κι άνθρωποι μαζί κι οι θεοί βλάστηκαν από μιά κοινή αρχική ουσία. Αυτή ήταν η αντίληψη του Αριστοτέλη. Ακόμα κι όσοι, όπως ο Δημόκριτος κι ο Επίκουρος, υπόθεταν φθαρτό τον κόσμο, το χάλασμα και ξαναφτιάξιμο των πολλών κόσμων, παραδέχονταν το υλικό τους, τα άτομα γι' αχάλαστα κι αιώνια. Την ελληνική αντίληψη τη διατύπωσε επιγραμματικά, με το αποφθεγματικό του ήθος, ο Ηράκλειτος. Αυτόν τον κόσμο που είναι ο ίδιος για όλους δεν τον έφτιαξε κανένας θεός ή άνθρωπος, παρά ήταν πάντα, είναι και θα είναι αιώνια ζωντανή φωτιά, που ανάβει και σβήνει κατά νόμους. «Κόσμον τόνδε, τον αυτόν απάντων, ούτε τις θεών ούτε ανθρώπων εποίησεν, αλλ' ην αεί και έστιν και έσται πυρ αείζωνον, απτόμενον μέτρα και αποσβεννύμενον μέτρα» (Diels, 12 B 30). Ενώ κατά την εβραϊκή παράδοση, που την κληρονόμησε ο Χριστιανισμός, τον κόσμο τον δημιούργησε ο Θεός, μάλιστα από το τίποτε. Όστε κάποτε ήταν το τίποτε, το μηδέν, το σκοτεινό κι ανησυχητικό χάος. «Η δε γη ην άόρατος και ακατασκεύαστος, και σκότος επάνω της αβύσσου». Όσο κι αν η έννοια ενός θεού, που είναι παρών παντού και γεμίζει όλα, «πανταχού παρών και τα πάντα πληρών», δε συνταιριάζει ολότελα με την άραχνη αυτή εικόνα.

Το μηδέν κι η μεταφυσική. Το δράμα αυτό του Τίποτε, του Néant, του «μη όντος», και της πραγματικότητας που ξεπηδάει απ' αυτό, από το χάος και το μηδέν, έβαλε τη βαθιά του σφραγίδα στη μεσαιωνική και στη νεότερη διανόηση. Αν κοιτάξουμε κάπως από πιο κοντά, η εικόνα αυτή επιβάλλεται όχι μόνο στους θεολογικούς και σχολαστικούς στοχασμούς, ενός Άγιου Θωμά, ενός Μποναβεντούρα ή των μυστικών της Αναγέννησης, παρά έχει κεντρική θέση στα μεγάλα κατασκευαστικά συστήματα του 17ου αιώνα. Το καρτεσιανό cogito, η αιτία του εαυτού της του Σπινόζα, οι μονάδες του Λάιμπνιτς, για να περιοριστώ στις αντιπροσωπευτικότερες περιπτώσεις, ξεπροβάλλουν από τα σκοτάδια του Τίποτε. Για το Hegel το Τίποτε, το Nichts, είναι αυταδέρφι του Είναι. Από τη σύνθεσή τους ξεκινάει το γίγνεσθαι, δηλαδή η πραγματικότητα, η ύπαρξή μας η σωματική και πνευματική.

Αφού με την επιβολή του αστικού ορθολογισμού παραμερίστηκε η παράσταση αυτή για καιρό, βλέπουμε να ξαναπροβάλλει στα χρόνια μας με τη λεγόμενη αναγέννηση της μεταφυσικής. Στο Χούσερελ νιώθει κανείς να τριγυρίζεται από μια καταχνιά, πολύ κοντά στο μηδέν, και σκάβοντας με την ειδική αναγωγή¹⁷ έχουμε το αίσθημα πως θα πέσουμε πέρα απ' τη καθαρή συνείδηση σ' ένα τίποτε καθαρότερο ακόμα. Ο Χάιντεγκερ έχει τα βάσάνά του και βασανίζει περισσότερο εμάς επιμένοντας να βγάλει την ύπαρξη, τη existentia, μηδενίζοντας το μηδέν, με τη Nichtung des Nichts. Το βάσάνό μας δεν είναι μικρότερο, αν θελήσουμε να εμβαθύνουμε το μυστήριο στη σχέση του Néant με την ύπαρξη στο Σαρτρ ή στο Χριστιανικό εξιστενσιαλισμό.

Ομολογία του Κίρκεγκορ. Ο Σόρεν Κίρκεγκορ, ο προπάτορας του υπαρξισμού, που μ' όλες τις καπνίλες είχε τις φωτεινές του στιγμές, αναγνωρίζει τη σημασία αυτού που υποστηρίζω, όταν γράφει: «Για τη χριστιανική φιλοσοφία το μη ον υπάρχει παντού σαν το τίποτε, που απ' αυτό δημιουργήθηκε το παν, όπως αυτπάτη και ματαιοδοξία, σαν αμαρτία, σαν το σαρκικό χωρισμένο από το πνεύμα, σαν το πρόσκαιρο ξεχασμένο από την αιωνιότητα. Γι' αυτό η μεγάλη υπόθεση είναι να το ξεγράψουμε για να κάνουμε να προβάλει το ον» (Η Έννοια της Αγωνίας, γαλλική μετάφραση, στου Gallimard, σ. 121).

Σ' όλη τη σύγχρονη... θεμελιακή οντολογία μας παραμονεύει η σκιά του Τίποτε, όσο κι αν το Τίποτε δεν μπορεί να έχει σκιά.

Το σαθρό θεμέλιο. Λοιπόν, αν ξαναγυρίσουμε στην αρχαία ελληνική αντίληψη, πως τέτοιο μη ον δεν υπάρχει ή αν με κάποια, μάλιστα όχι υπερβολικά αυστηρή σκέψη, πεισθούμε πως το τρομερό αυτό Τίποτε είναι κατασκευάσμα λογικό, μια σκιά του νου, που δεν αντιστοιχεί σε κάτι πραγματικό, πέφτει ένα θεμελιακό στήριγμα της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας κι όλο το οικοδόμημα κλονίζεται.

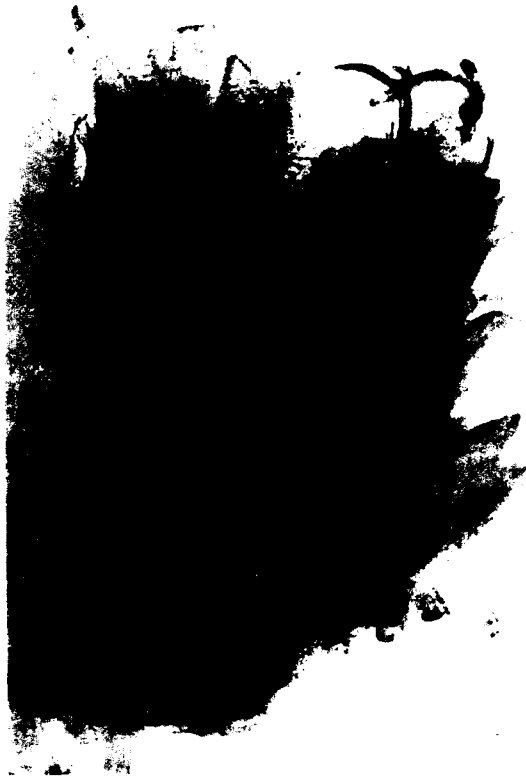
Σημειώσεις

1. Η διαίρεση σ' ενότητες κι οι σημειώσεις έγιναν για την ελληνική έκδοση. Αρχίζω με σύντομη προσφώνηση στους ξένους που δέχτηκαν την πρόσκλησή μου κι ήρθαν για το Συνέδριο της Αθήνας. Θέμα του Συνεδρίου ήταν «Διάλογος και διαλεκτική». Η ανακοίνωσή μου έγινε στα γαλλικά, στις 4 του Απριλίου, 1955, στο καλό αμφιθέατρο του Πανεπιστημίου.
2. Το φιλοσοφικό Συνέδριο του Παρισιού έγινε τον Αύγουστο του 1937, στα τριακόσια χρόνια από την έκδοση του Discours de la Méthode. Οι μέρες ήταν θολές. Η απειλή δεύτερου πόλεμου πλανιόνταν απάνω μας σα σκοτεινό μετέωρο.
3. Τέλος Αυγούστου 1953. Για τη θέση του οργανισμού αυτού κοίταξε τα σημειώματα στην «Επιθεώρηση Τέχνης», 3ο και 4ο τεύχος.
4. Πρβλ. Επίκουρος, σ. 132. Εδώ προσθέτω, πως ο Μένανδρος σα να δίνει τη γεωγραφία της γνήσιας ελληνικής γης, της δημοκρατικής κι ορθολογιστικής, που έφτιαξε την ελληνική παιδεία.
5. Η Σχολή του Επίκουρου.
6. Η ελληνική διάνοια, η ανθρώπινη γενικά, πρωτοξύπνησε γύρω στον 7ο π.Χ. αιώνα στις ιωνικές πόλεις της Ιωνίας μέσα στους κοινωνικούς αγώνες, που είχαν αποτέλεσμα την ανατροπή της αριστοκρατίας και την επικράτηση του δήμου, των εμπόρων δηλαδή, των ναυτικών και τεχνιτών.
7. Χωρίς τους σοφιστές είναι ακατανόητος κι ο Πλάτων. Τη σημασία τους την ξεκαθαρίσαμε σήμερα. Είναι τα γνησιότερα τέκνα της ελληνικής δημοκρατίας, των χρόνων της ορμής και δημιουργίας, που ακολούθησε τη νίκη ενάντια στους Πέρσες. Τη διανοητική ζωή των Ελλήνων τη διαιρούμε σε δυο, την πριν και τη μετά την εμφάνιση της σοφιστικής.
8. Βαδική είτε Νοτιοδυτική γερμανική Σχολή, μια κατεύθυνση του Νεοκαντιανισμού. Από τους κυριότερους αντιπρόσωπους της ο Wilhelm Windelband (1848-1915), ισχυρίστηκε πως τα ιστορικά φαινόμενα γίνονται μια φορά κι έχουν την ιδιοτυπία τους, ενώ τα φυσικά είναι κανονικά και ξαναγίνονται ομοιόμορφα.
9. Στα κύρια επιστημονικά του έργα, που χρησίμευαν για τη διδασκαλία.
10. Δεν πρέπει να μας θαμπώνει ο φωσοφορισμός των λέξεων. Θεωρία ιδεών, το ον, το όντως ον και το κατά ταυτόν αεί πεφυκός, κάτι δηλαδή που είναι το ίδιο πάντα και που δεν αλλάζει, είναι αρχαϊκός διανοητικός τρόπος. Ν' ανεβάνεις από την απλούστερη, τη μερικότερη έννοια (ιδέα) στη γενικότερη για να φτάσεις στη γενικότατη, από το Γιάννη Γιαννόπουλο στο άνθρωπος, ζώο, οργανικό, ον. Με την ανάλυση της γενικότατης έννοιας ον, που είναι το όντως και πάντα το ίδιο, φτάνεις στην υψηλότατη γνώση, μπαίνεις στο μυστήριο του Θεού.
11. Ο σοφός κατά τον Πυθαγόρα είναι ένα ον, που με την εξαιρετική οξύτητα του νου ξέρει τα πάντα ως τις τελευταίες λεπτομέρειες: «ος είη αν κατ' ακρότητα ψυχής απηκριβωμένος», που από κάποια θεική έμπνευση ξέρει τα μυστικά κι απόκρυφα. Είναι η πρώτη έννοια του σοφού, που νοσταλγική μένει ως τις μέρες μας, κάτι σα θεόσοφος. Ριζική αντίθεση στην ανατολίζουσα αυτή αντίληψη κάνει η ιωνική φυσική κι η σοφιστική που ζητούν να εξηγήσουν με το λογικό κι από φυσικά αίτια.
12. Bon sens στην έννοια λογικό, raison. «Η ικανότητα να κρίνεις καλά και να ξεχωρίζεις το σωστό από το στραβό, που κυριολεκτικά τη λένε bon sens ή λογικό, είναι φυσικά ίση σ' όλους τους ανθρώπους» (αρχή του Discours).
13. Το πρόβλημα της διαλεκτικής χρειάζεται πλατύτερη ανάπτυξη, που δεν είναι τόπος εδώ να γίνει.
14. «Του Άγιου Θωμά τη φιλοσοφία να την αποκαταστήσετε κι όσο μπορεί πλατύτερα να τη διαδώσετε», περικοπή από την εγκύκλιο του Πάπα Λέοντα 13ου, που έδινε την εντολή να ξαναφέρουν στη ζωή τη διδασκαλία του Θωμά του Ακινάτη, του περίφημου σοφού του 13ου αιώνα, 1879.

15. Logische Untersuchungen, το πρώτο συστηματικό έργο του ονομαστού σήμερα εισηγητή της Φαινομενολογικής φιλοσοφίας (1900). Οι δυο πρόδρομοι, πιστοί καθολικοί, ερευνητές της σχολαστικής φιλοσοφίας, όπως λέγεται η φιλοσοφία, η στηριγμένη στον Αριστοτέλη, που την καλλιέργησε ο καθολικός κλήρος στη Δύση το μεσαίωνα.

16. «Δεν» στη γλώσσα του Δημόκριτου σημαίνει το άτομο, το ον, το πράμα. Κοίταξε στο ίδιο μέρος Α 37 την ερμηνεία του Σιμπλίκιου.

17. Ο Χούσερελ ζητεί να βρει τις ρίζες, τις ουσίες των εννοιών μας. Γι' αυτό παραμερίζει τις εμπειρικές μας γνώσεις, ακόμα και την επιστήμη, τις «βάζει σε παρένθεση» όπως λέγει και νομίζει πως με την αναγωγή φτάνει σ' αυτά τα πρωταρχικά, στην καθαρή συνείδηση πρώτα και πέρα στις ουσίες. Πρβλ. την έκθεση και κριτική στη νέα έκδοση της Εισαγωγής μου.

Λ. Ρόρρος, Αυτοπροσωπογραφία, 1967